

BATILILAŞMA VE EĞİTİM

Yrd. Doç. Dr. İsmail DOĞAN*

Batılılaşma, Batılı kültür ve değerler doğrultusunda gelişen yeni yaşama biçimlerinin yön ve hedefini belirleyen bir kavramdır. Modernleşme ve yenileşme kavramlarını da içermesi bu yüzdendir. İnsan ve toplumları ayakta tutan, kültürel ürün ve etkinliklerin yerel (mahalli) koşulları zorlayarak kendi dışına yönelmeleri giderek bir üstünlük ölçütüne ulaşması başka kültürler karşısında temel farklılaşma nedeni olarak ortaya çıkmaktadır. Batılılaşma, böyle bir farklılaşmayı kendi lehine bir üstünlük ölçütü olarak çeviren bir uygarlığın kendi dışındaki ülke ve toplumların (kültür ve uygarlıkların) bu görece üstünlük karşısında temel tercih ve redlerinin keşistiği süreç olarak ta adlandırılabilir.

Batı'da rönesans ile başlayan bilim ve düşüncede uyanış başta bu coğrafyaya en yakın ülkelerde olmak üzere tüm dünyada yeni oluşumlara sebep olmuştur. Batı kültürü ekonomik ve siyasi alanda, sonra bütün değerler alanında genişlediği zaman XVI. yy'dan sonra onun bu gelişimine ayak uyduramayan başka kültürler gerilemeye ve bazı örneklerde olduğu gibi hayatiyetini kaybetmeye başladılar.

Araştırmalar, Türklerin Batı ile temalarının onların Akdeniz havzasına yerleşmeleri ile başladığı noktasında birleşirler. O zaman temas edilen Batı "Bizans imparatorluğu ile Akdeniz'in tüccar siteleridir" (Ülken, 1979, s. 21). Endüstri öncesi dönemin temel karakteristiklerinden olan site ve imparatorluk şeklindeki bu toplumlar, sanayi devrimiyle gelişen ve ortaya çıkan modern toplumların yoğun ve karmaşık ilişkilerinden yoksundu. Dolayısıyla, ekonomik, sosyal ve kültürel temalarının bu gerçeğe bağlı olarak seyretmesi de tabiidir.

Bu nedenle kişiler ve toplumlar arası ilişkilerde günöbirlik istek ve ihtiyaçların giderilmesi çok genel anlamda kültürler arası egemen unsurların ön plana çıkmama nedeni olmuştur.

* Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, EPÖ., Blm., ESTT Anabilim Dah Öğretim Üyesi.

Toplumlar arası ilişkilerin günübürlük sınırları aşarak etkilerinin daha evrensel oluşu ekonomik ve siyasal unsurların değerler alanında da işlevsel oluşuna bağlıdır. Batının böyle bir gelişme ile geldiği noktada başka ülke ve uluslara düşen kuşkusuz kendi hayatiyetlerini ilgilendirir. Bu çerçevede böyle bir gelişmeyi yoksaymak mümkün olmadığı gibi karşı olmanın da kültürlere kazandıracığı birşeyler olmayacaktır.

Batı dünyasında “aydınlanma düşüncesi” ile başlayan düşünsel (fikri) oluşumların bir süre sonra siyasal ve sosyal alana uygulanması ile katedilen aşamalar karşısında –ki 16 ve 18. yy'lara tekabül etmektedir– Osmanlı “Avrupa ile hiçbir fikir temasına girmeden kendi içinde kapanmış bulunuyordu” (Ülken, 1979, s. 61). Dolayısıyla, bu yeni gelişmelerin ardında ortaya çıkan teknolojik gelişmelerin de Osmanlı ülkesine girmesi gecikmiştir. Oysa Batı, kendi bünyesinden ve sosyal şartlarından çıkarıldığı; tarihe, topluma, çevreye ve daha önemlisi insanın kendine yönelik sorgulamalarını esas alan fikri gelişmelerle beraber bütün değerler alanında genişleyerek ortak bir kültür çevresinde bu kültüre bağlı topluluklarla birlikte “çağdaş Batı tarihçilerinin tespit ettiği 20 medeniyetten biri” (Toynbee, 1980, s. 61) olarak uygarlığını kurmuştur.

Batı dünyasının bu “medeni inkişafında aydın sınıfların tedrici olarak büyüme ve kalabalıklaşmasının, müspet bilgi ve kültürün gittikçe daha büyük ölçülerde halk kütlelerine mal edilmesi ve halk arasında yaygınlaştırılması işinin başarılabilmiş olmasının önemli rolü olduğu muhakkaktır.” (Sayılı, 1963, s. 66).

Gerçekte, Batının “bilginin ilerlemesine dayanan evrensel bir kültür oluşturma sürecidir” (Gökberk, 1974, s. 335) ki bu süreç Osmanlı'da henüz başlamamıştı. Gerçi bir Kâtip Çelebi (Hacı Halife 1609–16(7)) isabetli uyarılarda bulunarak, daha 17. yy'ın ilk yarısında yazdığı *Cihannüma* adlı eserinde “klasik şark kaynaklarının yanı sıra, Batı kaynaklarından da yararlanarak” (İhsanoğlu, 1985, s. 93) Batı gerçeğine kültürel plânda yaklaşmış, böyle bir dünyadan haberdar olduğunu göstermiştir, ama bu örneği çoğaltmak mümkün olmadığı için genel ve yaygın bir bilgilenme sürecinin Batılı boyutlarından da sözedilemezdi.

Osmanlıların Batı karşısında askeri ve siyasi alanda gerilemesinin en somut aşaması 1699 Karlofça antlaşmalarıdır. Bu antlaşmalar – 1700 tarihli İstanbul antlaşmasıyla birlikte– Osmanlıların toprak yitirdikleri ilk antlaşmadır. Bu nedenle imparatorluğun gerileme döneminin başladığını belirler. Bu antlaşmanın siyasal alan kadar teknik ve kültürel sonuçlara da yol açtığı söylenebilir. Bundan böyle ülkenin Batı'ya bakışı

değişecek, uzun zaman kapalı olduğu bu yeni dünyaya ilgisi ve dikkati daha değişik olacaktır.

Tabiidir ki, Karlofça antlaşmaları Batı ile ilişkilerin yeni bir aşamasıdır ve bu çerçevede ne ilk ne de sondur. Çünkü savaşlar da bir ilişki biçimi olduğuna göre Osmanlının Rumeli'ye geçişi ile birlikte Batı ile zaten b'ir ilişki halinde olduğu söylenebilir. Ne var ki, "III. Ahmet (1703-1730) devrine kadar fikir ve sanat, yahut örf ve adet konusunda bir tesir sözkonusu değildir. Avrupa ile ilgili gözleme dayanan ilk önemli eser **Evliya Çelebi**'ye aittir. **Evliya Çelebi** Avrupa'ya Kanuni devrinin büyüklüğüne uygun bir tavırla bakar. Avrupa onun nazarında gıpta edilecek (imrenilecek) bir ülke değildir." (Tanpınar, 1982, s. 190).

Güçlü bir imparatorluğun vatandaşı olmanın getirdiği üstünlük duygusunun Evliya Çelebi'nin gözlemlerinde ortaya çıkan bir başka örneğini Paris'te geçici elçi olarak bulunan **Müteferrika Süleyman Ağa'nın davranışlarında bulmak mümkündür**. Saray hostancılığından yetişme bir subay oğlu olan **Süleyman Ağa**, Fransız Başbakanı **Colbert**'in Türk ticaretini Fransa'ya aktarmak için İstanbul'a göndirdiği elçiye karşılık olmak üzere **IV. Murat** tarafından 1699 da Paris'e gönderildi. "Süleyman ağa elçi olarak onurluydu. Fransızlara yukardan bakıyordu*. Öyle ki, Marsilya'da kendisini karşılamaya gelen Belediye Başkanına önem vermeyerek atından hile inmedi (...) Paris'te kendisine Fransa'nın gidişi üzerine birşeyler anlatılmak istenince, ben buraya Fransa'nın nasıl yöneltildiğini öğrenmeye gelmedim." (Akıncı, 1973, s.) demişti.

Daha sonraki yıllarda Fransa ile aralanan ve nitelik değiştiren Osmanlı-Batı ilişkilerinde Batıyı değerlendirme ve tanıma ölçü ve standartları da değişmiştir. **III. Ahmet**'in veziri **Damat İbrahim Paşa, Yirmisekiz Çelebi Mehmet**'i "XV. Lui zamanında, Fransa'daki mevcut bilgi ve becerilerin öğrenilmesi amacı ile fevkalade elçi olarak Paris'e gönderdi.

* Bir ülke ya da belli bir kültürü diğerlerinden üstün tutma şeklinde gelişen 'aidiyet' ya da 'biz' bilincinin bu örneklerine literatürde kültür bencilliği (ethnocentrisme) denilmektedir. Kuşkusuz böyle bir bilincin ileri aşamasının bireysel patolojilere ulaştığını söylemek mümkündür. Çağdaş imparatorluk biçimleri içinde bir süper devlet imgesinin zaman zaman kendi ülke insanlarında aynı duyguları yarattığı gözlenmektedir. Bir tarihte Ankara'da Çankaya otobüslerinde tanık olduğum bir olay bu çerçevede değerlendirdiğim ibretlik bir olaydır: Üzerinde kot, mont ve bot ile simgesel bir çağdaşlık görüntüsü içindeki uzun boylu üç zenci gence, biraz da -ortadoğululara geleneksel bir bakış ve tutumdan kaynaklanan yaklaşımla- yer vermek isteyen bir vatandaşımıza verilen cevapta kendilerini -belki de- müslüman ve ortadoğulu sanılmasına bir tepki, ama daha çok 'üstün ve süper' Amerikalı kompleksi, kendilerini Amerikan rüyasına adanmış üstün insan (!) tedirginliği vardı. Bu Amerikalı genç kendine yer vermek isteyen vatandaşa olanca alaycılığıyla ve yarım yamalak Türkçesi ile adın ne? senin sorusuna gelen-Yusuf, cevabında, "haa! evet sen, onun için(...)" demişti.

İbrahim Paşa'nın ona verdiği şifahi görev talimatına Fransa'nın önemli yerlerini fabrikalarını ve bayındırlık işlerini görerek bir rapor hazırlıyacaktı." (A.İ. Pacha, 1872, s. Önsöz). Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, bu talimat üzerine yani başka bir ifade ile "Fransa'nın bayındırlık işleri ve eğitimini gözlemleyerek uygulanması mümkün olanların rapor edilmesi" (Gerçek, 1928, s. 31) görevini bir sefaretname ile Padişaha arz etmiştir. Selim Nüzhet bu sefaretnamenin üç ayrı baskısından söz etmektedir: "Suavi Efendi'nin 1872 Paris baskısı, Ebuzziya merhumun külliyyatı arasında çıkan baskısı ve matbaası belli olmayan eski bir baskı. En tamamı bu üçüncü baskıdır." (Gerçek, 19/8, s. 32).

Selim Nüzhet sözkonusu belgenin tamamıyla ilgili ne tür bir ölçüt kullanmıştır, bilinmiyor. Ancak Ali Suavi (1839-1878)'nin Paris'te yayımladığı nüsha'nın şimdiye kadar ciddi bir irdelene ile okurlara sunulmaması bu konudaki tespitlerin de kişiye özel yaklaşımlardan öteye gidememesinin bir nedenidir. Gerçekte Ali Suavi'nin eseri okuyucu ve araştırmacılar için oldukça özgün bir çalışmadır denilebilir. Yazar bu çalışmasında Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin gözlemleriyle ilgili asıl metinde ortaya çıkan yabancı kelime ve kavramlarla, yer ve zaman isimleri üzerinde dipnotlarla ayrıca açıklamalarda bulunarak okuyucuya yardımcı olmaya çalışmıştır. Ayrıca onun esere yazdığı önsöz gerek kitaba özgü orijinalite açısından gerekse Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa seyahatinin mahiyet ve hedefini ortaya koyması açısından değerli bir üründür. Önemine binaen sözkonusu 'önsöz' aşağıya alınmıştır:

"İstanbul'un' eğitim ve bilimde' en görkemli (parlak) devri damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı zamanıdır. Onun teşviki ve yönlendiremesi ile birçok yararlı eserler Türkçeye tercüme edildi ve bir o kadar da kütüphane kuruldu. Onun döneminde yalnız İstanbul'da tarih, edebiyat ve şiir alanlarında yüz kadar tarihçi, edebiyatçı ve şair sayılabilir ki bunların herbiri döneminin emsalsiz kişilerindendi.

İbrahim Paşa ülke eğitimini ileri götürmesiyle birlikte o zamanki Fransa'nın mevcut bilgi ve becerilerinden de ülkesini haberdar edilerek bu konuda ortaya çıkan yeniliklerin öğrenilmesini istedi. İşte bu amaçla yani Fransız eğitiminin öğrenilmesi amacıyla, 'Defterdar Mehmet Efendi'yi, Onbeşinci Lui' döneminde Paris'e elçi olarak gönderdi.

Efendi'nin bu elçiliği sonuçsuz kalmadı, çünkü İstanbul'da matbaa tesisi özellikle bu elçiliğin neticesidir.

Yirmisekiz lakabıyla bilinen **Çelebizade Mehmet Efendi** ki, 1130 senesinde 'Pasaroviç antlaşmasında' murahhas üye idi. İki yıl sonra Paris'e elçi olarak atandı. İbrahim Paşa'nın şifahî (sözel) talimatına göre fevkalade elçi olarak görevi Fransa'nın bayındırlık işlerini, fabrikalarını, eğitim ve bilimdeki gelişmelerini gözlemleyerek her gördüğünü bir rapor halinde yazıya aktarmaktı.

Bu durum gerçekte 'hariciye'nin de amaçları arasında bulunuyordu. Şöyle ki, İstanbul'a gelen Fransa elçisi '**Marki Bounaq'** isimli kişiye sözel (şifahî) olarak açıklandığı üzere Osmanlı devletini Fransa ve İspanya devletleri ile 'savunma ve saldırmazlık' antlaşmasına yöneltmek istedi. Hatta Yirmisekiz Çelebi Mehmet Fransa'da iken Kral'ın elçisi tarafından yabancılara tanınan imtiyaz (ayrıcalık)ların yenilenmesi önerildiğinde, bu soruna geçilmeden önce 'savunma ve saldırmazlık' antlaşmasının gündeme getirilmesi istendi.

Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin İstanbul'a dönüşünde Sadrazama sunduğu 'takriri' böylece yayımlandı. Sunulan bu eser kendi kütüphanemde bulunan nüshadan tıpatıp alınmıştır ki, Mehmet Efendi'nin kendi el yazısıyla çoğaltmış olduğu nüshadır. Çünkü sayfalarda -dipnotlarda- ve kitabın sonunda görülen ilave ve sözlük tarafımızdan yazılmıştır.

Bu takrir eşsiz bir eser olduğu gibi o zaman ile bu zaman arasında iki devlet tarafından karşılıklı olarak sayısız seyahatler gerçekleştirilmiş iken İstanbul'dan Paris'e ancak beş ayda ulaşılabilirdi (kırk günü de karantinada geçti).

İşte bundan yüzelli yıl önce seyahat etmenin durumu böyle idi. Şimdi İstanbul'dan Paris'e altı yedi günlük yoldur*. Bu

* Burada kısa sürede meydana gelen ulaşım ve iletişim hızına Suavi'nin dikkati çekmesi onun değişme karşısındaki aydın duyarlılığından kaynaklanmaktadır. Okuyuculara insan zekasının istendiğinde neler yapabileceğini gösteren bu değerlendirme onun devrinden ileride olduğunun bir göstergesi sayılmalıdır. Gerçekte tiyatro sanatçısı **Altan Erbulak**'ın unutamadığı olaylar içinde aktardığı şu olay Ali Suavi'nin gelecekteki değişmelerin hangi düzeye gelebileceğinin yüzelli yıl öncesinden bir yordaması gibidir. Ölümünden hemen sonra anısına düzenlenen bir radyo programında sanatçı Erbulak, bir yılbaşı gecesi bulunduğu Londra'da yazar ve gazeteci dostlarının ilginç bir şey yapma istekleri üzerine kiralanan bir uçakla Londra'dan Paris'e gittiklerini belirtiyor. Burada ilginç ve değişik olan Londra ve Paris arasındaki zaman farkı nedeniyle yeni yılın girdiği Londra'dan henüz yeni yılın girmesine yarım saatlik bir zaman olan Paris'e gelinmesidir. Yeni yıldan eski yıla yapılan bu yolculuk, ulaşımındaki hızın Ali Suavi'nin dikkati çektiği günlerden hangi düzeye geldiğini gösteren güzel bir örnektir.

durumda yüzelli yıl önceki Osmanlı, Fransız ve diğer devlet memurlarının depdebe ve ihtişamları ile şimdinin gösterişsiz sadeliği akl-ı selim sınırları içinde bir mukayese edilmelidir. Ulaşım araçları ve yayımcılık politikasında bilgiler geliştikçe büyük ve erişilmez sanılanların nasıl küçüldüğünün görülmesi anlaşılır olmaktadır. Buna dayanılarak ta ileride ne olacağı mukayese edilmelidir.” (A. Suavi, 1872, Önsöz).

Ali Suavi'nin bu takdiminden de anlaşılacağı üzere Osmanlı imparatorluğu Avrupa'yı ilk kez Yirmisekiz Çelebi Mehmet efendi'nin bu **Sefaretnamesinden** tanımıştır. Çünkü, Vezir Çelebi Mehmet Efendi, anılan 'şifahi görev talimatı' gereğince, siyasal görevinin yanısıra kültür ve eğitim alanındaki yenilikleri yakından izleyerek; bunlar içinde uygulama imkanı bulunanların öğrenilip alınması gibi bir sosyo-kültürel görev de üstlenmiş bulunuyordu. Buna göre padişaha arz edilen Sefaretnamede Fransa'nın üstünlüklerini kişisel izlenim ve gözlemleriyle en küçük ayrıntısına kadar anlatmıştır. Bu anlatımda Avrupa'nın bu en ileri ülkesi karşısında yer yer hayretini gizlemeyerek, “bizde mevcut olmayan şeylerden örneğin gördüğü ve geçtiği kanallardan sözederken olağanüstü sanattır ki görülmedikçe anlatılması mümkün değildir” (Gerçek, 1928, s. 32) diyebilmektedir.

Suavi'nin yayımladığı nüshada padişah'ın şifahi isteminin ne denli yerine getirildiği ise pek açık değildir. Fransa'nın eğitim ve bilimde kattığı mesafenin değerlendirilmesi anlamına gelen bu isteği doğrulayıcı somut bilgilere rastlanamaz. Ancak Yirmisekiz Çelebi Mehmet efendinin bu çalışmasında Paris halkının sosyal yaşama biçimlerine ait bazı örnekler, sözelimi kadın davranışlarından, halkın sokaklarda oluşturduğu kalabalıklardan söz edilmesi, ayrıca Osmanlı toplumu için oldukça yeni bazı kelime ve kavramların gündeme getirilmiş oluşu eğitimsel birer gözlem olarak değerlendirilebilir. İşte bu çerçevede Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin bazı tespitleri:

“Paris şehrinin sokakları oldukça geniştir. Yanyana beş altı araba geçebilmesi mümkün iken bazı yerlerden insan kalabalığından üç süvari güçlkle geçerdik. Sözde bütün halk tören yerine seyre gelmişlerdi. Evleri dörder beşer kat olup pencereleri sokağa nazırdır (...). Fransız kadınları bizleri yemek yediğimiz esnada görebilmek, izleyebilmek için izin isterlerdi. Filan kimsenin karısı, kızı yemek sırasında görmeleri için iznini rica ederler diye haberler gelip, kimini de kıramayıp çaresiz izin verirdik.

Paris şehrine mahsus bir oyun var imiş. Opera derlermiş. Acaib sanatlar gösterirlermiş. Kentin seçkin kişileri ile kral dahi gelirmiş (....)

Kuşkusuz Çelebi Mehmet Efendi'nin bu seyahatinin hedefini tek bir konu ile sınırlamak mümkün değildir. Ancak şifahi olan hedefe rağmen çok gizli, bilinmeyen hedefleri olmuş olsa bile *gözlem ve değerlendirmelerle ortaya çıkan tabloya bakıldığında Mehmet Efendi'nin sosyo-kültürel farklılık ve değişmelere işaret ettiği görülmektedir* ki bu da artık kültürler arasında ve en azından Osmanlı ile Batılı ülkeler arasında giderek açılan mesafenin bir rapor halinde devlete resmen sunulması anlamına gelebilmektedir. Bu tespitlerde ortaya çıkan bazı tespitler söz-sözgelimi Paris'teki binaların kârgir oluşuna ilişkin Çelebi Mehmet Efendi'nin betimlemeleri, yüz yıl sonraki Tanzimat aydınlarında Batı ile Doğu arasındaki farklılaşmanın ölçütlerinden olarak değerlendirilecektir. Bu noktada bir karşılaştırma imkanı vermesi bakımından Batılılaşmanın eğitim kanadında yer alan bir Tanzimat aydını olarak Münif Paşa'nın İstanbul yangınları üzerindeki değerlendirmesi verilebilir.

Münif Paşa'ya göre İstanbul yangınlarının sebebi, iskan yerlerinin ve sokaklarının çok dar olmasıdır. Bu o kadar belirgin dir ki, "ahşap evlerin üst katlarındaki cumbalar yüzyüze yaklaşır, sokaktan geçenler gökyüzünü incecik bir şerit halinde görürdü." (Koçu, 1981, s. 11), Bunun yanı sıra yangınların önemli sebeplerinden biri de ahşap binaların kârgir binalara tercih edilmesidir. Münif Paşa'ya göre yangına müsait olan ahşap binaların tercih edilmesinde en büyük etken, "öteden beri ahşap binalar yapıldığı için başka bir tecrübe şekline cesaret etmek istemediklerindenir. Türkçesi görenek belâsıdır". (Münif, 1281, s. 151). İstanbul'da evlerin ahşap, sokakların dar olmasının eskiden beri sürüp gelen görenek belası olması, yeni şehirlerde evler yapılmasına bir engel olarak, yangınların en önemli nedeni gibi görülmektedir. Oysa Avrupa, bu "görenek faktörünü" aşarak yerleşim yerlerini, binâ ve evlerini kârgir yapmaktadırlar. Münif Paşa'nın 1860'lı yıllardaki bu düşünce ve yaklaşımları kendisinden yüz yıl önce Batı'da yapılan gözlemlerin kalıcı çizgileri olarak Batılılaşma doğrultusunda yapılanların hedefleri içinde ortaya çıkabilmektedir.

Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin bu sefaretnamesi bütün bu ayrıntılar içinde gerçekte çok büyük ve çok önemli sonuçlar verdiği söylenebilir. Bu çerçevede en önemli katkı Batı'dan ikiyüzseksen yıl sonra, 1139 (1727) de matbaanın Türkiye'de kurulmasına yol açmıştır.

Ali Suavi, Sefaretname'nin böyle bir etki yapmasına ilişkin olarak "Efendi'nin bu elçiliği netice-i hayriyesiz zuhur eylemedi: Çünkü matbaa tesisi mahzan (özellikle) bu elçiliğin sonucudur." (Suavi, 1872, Önsöz) demektedir. Böylelikle matbaa Batıda kullanılışından yaklaşık üçyüz yıllık bir gecikme sonunda Osmanlı devletinde müslüman halkın hizmetine girmiş bulunuyordu. Aşında "sosyal ve kültürel nedenlerden kaynaklanan bu gecikme, Osmanlı eğitim ve biliminin de geri kalmasındaki etkenlerden biri" (Akyüz, 1988, s. 19) olarak görülmektedir.

Bir başlangıç olarak alındığında, Batılı kültür akışının fiilen matbaa ile başlayıp geliştiği söylenebilir. Çünkü matbaa ilerleyen Batı karşısında -Devlet politikası haline getirilmese de- birşeyler yapma gereğinin aydınlar planında ortaya çıktığı bir zamanın ürünüdür. Dönemin bu anlamdaki duyarlılığı **Kaptan-ı Derya Halil Paşa** tarafından şöyle dile getirilmektedir: "Avrupa'yı derhal taklit etmezsek Asya'ya geri dönmek zorunda kalacağız" (P. Safa, 1959, s. 6). Bu nedenle, siyasal, sosyal ve kültürel olay ve yönelişleri adlandırmada kullanılan "yenileşme" "modernleşme", "aydınlanma", "Batılılaşma" kavramları matbaanın girişile ortaya çıkarak Batı karşısında Osmanlı'yı ve biraz da yeni Türk toplumunu tanımada anahtar kavram haline gelmişlerdir. **Açıkçası matbaa ile birlikte bundan böyle yeni bir dünya olan Batı'yı tanıma ve Batı'ya yönelme çabaları vardır ve bu çabaların önde gelen ürünleri de "matbu" (basılı) ürünlerdir:** "Batı dillerinden çeviriler, gittikçe daha çok ilgi gören teorik bilim konuları, roman, tiyatro gibi Batıdan gelen yeni edebiyat türlerinin tanıyıp benimsenmesi, modern askerlik bilgisini yaymaya çalışan kitaplar" (Baysal, 1968, s. 80) Batıya yönelişin kültürel planda elle tutulur örneklerindedir.

İbrahim Müteferrika matbaasıyla birlikte Türk kültür dünyasına kazandırılan bu çeşitlen kitaplar Osmanlı yenileşme ve modernleşmesinin ilk bilimsel ve eğitimsel programını hazırlamışlardır. Bu program çevresinde aydınlar, fikir adamları siyaset adamları modern eğitim kurumları vardır. Gerçi daha "1683 yılında bilimde Newton düzeyine çıkmış, Galile ve Descartes'ı geride bırakmış" (Sayılı, 1963, s. 15) Batıya yetişebilecek bir sistematikten söz edilemez ama "geleneksel Doğu bilgisi ile rönesans sonrası Batı bilimi arasındaki kesintisiz geçişi sağlayabilecek yapıtların telif ve çeviri yoluyla toplum hayatına yeni bir ufuk" (İşın, 1985, s. 61) kazandırmış olduğunu da kabul etmek gerekir.

Uzun bir duraklama ve tereddüt döneminden sonra Osmanlı İmparatorluğunun muhafazasının devamını sağlayacak Batı müesseselerinin alınmasının gerekli olduğu inancı ile "yenileşme hareketleri" başla-

tıldı. Yenilgilerin etkisiyle önce askeri planda ortaya çıkan modern öğretim kurumları aynı zamanda Batılılaşma planında atılan ilk somut ürünler olarak şöyle örneklenebilir: Mühendishane-i Bahri-i Hümayun (1773), Mühendishane-i Berri-i Hümayun (1793), Tıphane-i Amire ve Cerrahane-i Ma'mure (1826), Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye (1834), Mızıka-i Humayun (1834).

Batılılaşmanın "askeri planda" gerçekleştirdiği bu gelişmelerin yanısıra "sivil unsuru"nu dikkate alan boyutu daha çekişen ve daha dikkatli yol almaktadır.

Batılılaşmanın eğitim ve öğretimden geçtiği düşüncesi bu dönemin yaygın bir anlayışı olmamasına rağmen Batı'ya öğrenci gönderilmesiyle de bu konuda ilk önemli örnekler verilmeye başlandı. 1776 da "yerinde Fransızca öğrenerek ve öğrenim yaparak memlekete dönüşünde Divan'da kullanılan Fenerli Rum tercümanlar yerine tayin edilmek üzere İshak adlı bir Türk gencinin ilk defa olmak üzere Paris'e gönderilmesi" (Unat, 1964, s. 129) insan unsurunu ön plana çıkaran anlayışın ilk ama önemli girişimlerindedir. Bu kapı bir defa açılmıştır. Dolayısıyla 1830'lu yıllardan sonra "Hükümet düzensiz aralıklarla genç Türk gruplarını okumak üzere Avrupa'ya göndermeğe" (Davison, 1987, s. 1041) başlamış, Batılı anlamda açılması düşünülen kurumların personel ihtiyacında bu yola başvurulmuştur. Nitekim yenileşmenin göze çarpan eğitimcilerinden olan Selim Sabit Efendi (1829-1910) Meclis-i Maarif tarafından "ilk defa olarak Avrupa'ya gönderilip ikmal-i tahsilden sonra, açılması tasarlanan Dar'ul-Fünun'a öğretmen olmaları kararlaştırılan iki efendi (...)" (Cevat, 1338, s. 65) den biri olarak Paris'e gönderilmiştir.

Yenileşme hareketlerinin daha belirgin, sonuçlarının daha işlevsel olduğu çağ, ondokuzuncu yüzyıldır. Çünkü, Ondokuzuncu yüzyıl, "Batı dünyasının daha esaslı ve daha devamlı müesseseler vasıtasıyla memlekete girmeğe başladığı" (Adıvar, 1943, s. 186), Osmanlı imparatorluğu için siyasal açıdan olduğu kadar sosyal ve zihniyet açısından da büyük değişmelerin gerçekleştiği bir dönemdir. Köklerini, bir başka deyişle "uzak menşeyini lale devrine çıkarmak imkanı bulunan" (Karal, 1940, s. 16) yenileşme hareketlerinin ikinci ve asıl hareketli devresi bu yüzyılda "Tanzimat"la birlikte başlar.

Tanzimat fermanı ile Osmanlı devleti Avrupa medeniyetinin bir çok değer yargılarını açıkça ya da dolaylı olarak kabul etmektedir. Bu, Tanzimat'ın tabandan yani halktan gelmemesine rağmen böyledir. Çünkü yenileşme ve Batılılaşma sürecinde Tanzimat bu hareketlerin yuka-

rıdan başlayana aşağıdan geleni ise “Yeni Osmanlılık hareketidir.” (Akçura, 1978, s. 40).

Tanzimat’ın öngördüğü teminatlarda ne kadar başarılı olduğu tartışmalıdır. Buna rağmen, “kendine mana ve hüviyetini veren mevzularda bilfiil aciz gösterdiği halde diğer sahalarda az çok muvaffak olmuş teşebbüslerir başlangıcı sayılabilir. Bunların başında dil ve edebiyatta yenilikle başlayan bir fikir hareketi başlangıçta müphem de olsa bir sisteme doğru gitmeğe başlayan geniş bir maarif faaliyeti, ticari ve sinai bazı değişiklikler zikrolunabilir.” (Turhan. 1972, s. 248).

Özellikle “Avrupa’nın resmi vesayetinin Osmanlı devlet yöneticileri tarafından kabullenışı” (Engelhardt, 1884, s. 125) şeklinde yorumlanan siyasal özelliğinin yanısıra Tanzimat, Batı’nın açık üstünlüğü karşısında resmî bir batılılaşma olarak nitelenebilecek bir dizi reformları yasal olarak başlatan önemli bir dönüm noktasıdır.

Tanzimat’la Batılılaşmanın gereği, üst düzey devlet yetkililerince benimsenmiş oluyordu. Şüphesiz ki, Batılılaşma için devlet düzeyinde görülen bu kabul yeterli değildir. Çünkü, Batılılaşma sosyal bir olaydır ve sosyal olayların halktan ve aydınlardan göreceği kabul ile devamlılığı sözkonusudur. Bu bakımdan yeniliklerin halk tarafından benimsenmesi, içselleştirilmesi gerekmektedir. İşte Batılılaşmanın bu gerçek hedefi için Tanzimat’ın gerekli ortamın yaratılmasında etkili olduğu söylenebilir.

Askeri ve teknik alanda başlayan Batılılaşma Tanzimat’la siyasal bir biçim almış, sonrasında aydınlar ve halka uzanan “sosyo-kültürel” bir nitelik kazanmıştır. Aslında zor, fakat gerçekçi olan da Batılılaşmanın bu “kültürel boyutu”dur. Böyle bir gelişme ise “Batı uygarlığını benimsememiz, Batı bilim ve eğitim kurumlarını örnek almamız olayıdır”. (Sayılı, 1983, s. 18) Kültürel Batılılaşmanın önemi onun, siyasal Batılılaşmanın halk tarafından benimsenmesini sağlayacağı düşüncesinden gelmektedir. Çünkü siyasal ve teknolojik uyarılama ve uygulamalarda başarılı olursa bile bunların devamı ve kalıcılığı için halkla iletişimde etkili olabilecek bir sosyo-kültürel temel gerekliydi. İşte Tanzimat, ve sonrasında bunun gereğine inanan aydınlar ortaya çıktı. Tanzimat, Batılı düşünce ortamı, bu ortam da Batıyı görmüş, Batı kültürünü almış aydınlar kuşağının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Kültürel batılılaşmanın iki boyutu vardır: biri eğitim ve kültür kurumları diğeri aydınlar. Bir de bu iki boyutun yetişme ve biçimlenmesinde önemli katkıları olan *geleneksel kültürlenme odakları: camiler,*

aksam konferansları, kitabeveleri ve bazı paşa konakları. Bu sonuncu üzerinde biraz durmakta yarar olabilir.

Paşa konakları'nın yaygın bir etki alanı olmamasına rağmen Batıya açık kültür ve alışkanlıkların aktarılmasında gözardı edilmeyen etkilerinden söz etmekte mümkündür. Özellikle kendilerine maddi ve manevi destek verilen aydınların en önemli kültür odaklarıdır. Sözelimi Yeniosmanlıların deli dolu adamı ve gerçek bir kültür ve eğitim misyoneri Ali Suavi'nin ilk Eğitim Bakanı olan Abdurahman Sami Paşa'nın (1813-1878) konağında bulduğu batılı kültür ve yaşama biçimlerini yine onun bir çağdaşı olan ve ülkemizde popüler bilimciliğin ve dergiciliğin öncülerinden olan modernist aydın (Doğan, 1989) Münif Paşa, Mektepler Nazırı Ahmet Kemal Paşa (1808-1888) nın konağında bulmuştur. Özellikle Münif Paşa için bu konak iki türlü işleve sahiptir: Konağın sağladığı kültürel birikimin yanısıra bürokratik yükseliş. Aynı şekilde, konak kültürü ve imkanlarından yararlanan Münif Paşa, zamanla kendi konağını da yetişme biçimine uygun olarak genç aydınların istifadesine sunmuştur.

Münif Paşa'nın kendi konağı, gerek yapı olarak mimari farklılığıyla, gerekse konuklarının çokluğu ve çeşitliliği ile bir kültür çevresidir. Onun, "Valde Mektebinden Çağaloğluna uzanan caddede" satın alarak restore ettiği "şeklen ve gerek usluben etrafındaki evlerin hiçbirine" benzemeyen bu eve Fas'tan Japonyaya kadar İslam Aleminin her tarafından ziyaretçiler gelirdi. Burada, bu konakta çeşitli etkileşimlerin yanısıra Münif Paşa'nın "bilgi ve görgüsünden ve sunulan maddi ve manevi nimetlerden istifade edilirdi" (Ebuzziya T., 1910, S. 253, s. 2).

Paşa konaklarının batılı kültürlenme sürecinde kayda değer olarak anılmalarında buraların yarı bağımsız özellikler taşımasından kaynaklandığı söylenebilir. Denetimin daha esnek olarak işlediği gözönüne alındığında neden bazı kültür ve davranış biçimlerinin konaklarda hayatıyet bulduğu anlaşılır olmaktadır. Batılı konuklarla birlikte dergi, gazete ve kitapların girebilme imkanı bulduğu Paşa konaklarında yetişmiş Batılı aydınların isimlerini bu çerçevede çoğaltmak mümkündür.

Batıya ulaşma ve erişmenin yol ve yöntemlerinden birinin "bilgi yolu" olduğunu, bunu da Osmanlı'nın farkettiğini eğitim ve kültür alanındaki gelişmelerden anlaşılabilir. Eğitim kurumlarının Batılılaşma sürecindeki yeri ve Türk çağdaşlaşmasına katkıları açıktır. Bunlar içinde yalnız bir öğretim kurumu bile kendi başına, sözelimi Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) Türkiye'de Batıya açılmanın, çağdaşlaşma sürecinin önemli önüclerinden biri olabilmıştır (Bu konuda Bkz: Doğan, 1989).

Eğitim ve kültür kuruluşları kadar, belki de bunlardan daha da önemli sayılabilecek olan Yenileşme ve Batılılaşma da gerçek yükü birer kültür taşıyıcıları olan aydınların çektiği söylenebilir. Batılılaşmanın gereğine inanmış aydınların bu harekete olan katkıları, inandıklarını halka ulaştırmadaki başarıları elbette ki daha fazla olacaktır. Ne var ki özelde Tanzimat aydını, genelde ondokuzuncu yüzyıl aydınının tutum, etki ve eğilimleri çok farklıdır.

Geleneksel-muhafazacı Osmanlı aydınının karşısında, tanıştıkları kültür ürünlerini topluma bir an önce aktarma heyecanında ve genellikle “1826 ile 1840 arasında doğmuş olan çoğu 1840 sınırlarında ve hemen hepsi yeni açılan mekteplerde okuma-yazma öğrenen, ecnebi lisanı bilen” (Tanpınar, 1982, s. 221) aydınlar kuşağı, bağlı oldukları kültür çevreleri, siyasal tercihleri ve heyecanlarıyla geleneksel aydından farklılaşmaktadır.

Bu farklılaşmanın ilk somut örneği, Fransız Akademisi modelinde açılması düşünülen Dar’ul-Fünun’a ders kitapları hazırlamak amacıyla 1851 de kurulan *Encümen-i Danış*’in kapanması öyküsünde görülebilir. “Tanzimat’ın bilim yönünü temsil eden aydınların bu kurum içindeki güçleri, pozitif bilimi maarifçiliğin ana eksenini yapmaya çalışan diğer aydınlar grubunu akademi bünyesinden uzaklaştırmış, dolayısıyla kendi dar ufku içinde çeşitli politik sürtüşmelerle yıpranan kurum etkinliğini sürdürememiştir”. (Işın, 1985, s. 62).

Kendine özgü işleviyle “geleneksel bir kültür kurumu” hüviyetinde kalan ve sonunda kapanan bu muhafazacı aydın hareketinin karşısında Münif Paşa’nın önderliğinde *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* (1862) yepyeni bir aydın hareketi olarak Osmanlı kültür hayatındaki yerini aldı. Bu iki kültür topluluğunda Cevdet Paşa (1822–1895) gelenekçi, muhafazacı aydın; Münif Paşa (1830–1910) Batıcı, yenileşmeci aydın örnekleridir. Ne var ki, 19. yy Osmanlı aydınının bu iki sınıfa (gelenekçi muhafazacı, batılı-liberal) indirgemek eksik bir yaklaşım olur. (Bu konuda Bkz: Doğan, 1989, s. 200–207). Böyle bir yaklaşım Osmanlı aydınının kültür çevrelerinin son derece sınırlı olduğu şeklindeki yanlışlıktan ileri gelmektedir.

Osmanlı aydınının toplumsal yapıdaki değişimlere bağlı olarak karşılaştıkları sorunlar ne denli çok ve çeşitli ise; bu aydınların yetiştikleri öğretim kurumları ve geldikleri kültür çevreleri o denli çok ve çeşitlidir. Bu çok çeşitlilik medrese ve modern eğitim kurumlarının iki ucunu belirledikleri ve araya sarayın, paşa konaklarının, kiraathanelerin, vaaz

kürsülerinin ve gazetelerin yerleştiği çok geniş yelpazeden oluşmaktadır. Bu aydın, Gülhane hatt-ı hümayunu okunurken henüz çocuk, Islahat Fermanında (1856) henüz delikanlı, Kanuni Esasi'de (1876) ise olgun bir insan olarak İmparatorluğun ayakta kalma çabalarında kafa yormuş, giden toprakların ve yenilgilerin ıstırabını derinden hissetmiş, tanıştığı batılı kültürün, dünyasına getirdiği-yeni ufuklarla ümitlenmiştir.

Tanzimat devri ve ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan işte bu aydınların modern Türkiye'nin oluşumunda pay sahibi oldukları söylenebilir. Toplumdaki gelişmeler salt ekonomik etkenlerle sınırlanmayacağına göre Osmanlı toplumsal değişmesinin gerçek itici güçleri yenileşme ve batılılaşma, Hatta Osmanlı yıkılışına direnme çabalarında değişik siyasi karakterleri, ilgileri ve tepkileri olan aydınlardır. Gerçekten, İmparatorluk genç Cumhuriyete daha 1860'lı yıllarda Ali Suavi ve arkadaşlarının tartıştıkları, "parlamenterizm, siyasi parti, basın gibi siyasi kurumları gelenek olarak bıraktı. Cumhuriyetin tabipleri, fen adamları, hukukçu, tarihçi ve filozofları son devrin Osmanlı aydın kadrolarından çıktı. Cumhuriyet ilk anda eğitim sistemini, üniversiteyi, yönetim örgütünü, mali sistemini imparatorluktan miras aldı. Cumhuriyet devrimleri bir ortaçağ toplumuyla değil, son asrın modernleşme sancuları ile geçiren imparatorluğun kalıntıları ile yola çıktılar" (Ortaylı, 1983, s. 14). Bu yüzden toplumsal ve fikri çalkantı içinde yaşayan aydının çabaları, ilgileri ve eğilimleri, zaafı ve hedefleri ile bütün bir hayat serüveninin bilinmesi, son devir Osmanlı toplumundaki değişmelerin kaynağı ve yönünün bilinmesinde yararlı olabilecektir.

Geleneksel eğitimin yavaş yavaş terkedilerek, bunların yerine benimsenen modern öğretim kurumlarının şahsında batılı eğitim sisteminin modernleşmeye ne denli katkısı olmuştur? tek tek aydınlar ve siyaset adamları ile eğitimciler üzerinde yapılacak biyografik çalışmaların bunları ortaya koymada işlevsel olabileceği düşünülebilir. Çünkü biyografi ve monografi çalışmaları kişileri kendi sosyo-kültürel ve siyasi kesitleri içinde ele aldıklarından ortaya çıkabilecek tespitler de araştırma konusu olan insanların mevcut düşünce biçimlerini -siyasi ve fikri ekoller içinde bilinen kalıpyargı ve değerlendirmeler dışında- yeni değerlendirmelere ve yeni konumlamalara götürebilecek istidada sahiptir. Biyografiye konu olan kişilerle birlikte bir dönemin iç sorunlarına tanık olunur. Bilimsel araştırmalarla istenen biraz da bu değildir? Tanıklık etmek; bugünden geçmişe, geçmişten geleceğe doğru yapılacak tanıklık kişi ve olayları daha yakından ve kendi sosyo-kültürel gerçeklikleri içinde değerlendirme imkanı sağlayacağından, muhtemelen mev-

cut kuramsal bilgilerin desteklenmesinin yanısıra yeni bazı doğrultular da sağlayabilecektir. Böylece konu olan kişilerin (fikir ve siyaset adamları, eğitimciler vs.) genellemeler içinde kaybolan atlanan ve unutulan yönleri ortaya çıkmış olacaktır. Kişilerin bilinmeyen yönlerinin ortaya çıkması, genellemelerin getirdiği yalnışlıkları değiştirerek yaşadıkları döneme ışık tutacaktır.

Ondokuzuncu yüzyıl araştırmalarında bu anlamda monografi çalışmalarının yeterli olduğu söylenemez. Bir araştırmacının belirttiği gibi, "Türk toplumunun kültürel hayatında edebiyat ayrıntılarıyla incelenmiştir" (Jeltyakov, 1979, s. 12) ancak Türkiye'nin gelişme ve değişme faktörlerinde dikkate alınması gereken ondokuzuncu yüzyıl eğitimcilerinin monografik çalışmalarda aynı ayrıntılara konu olduğunu söylemek güçtür. Bir batılı araştırmacının da doğruladığı gibi, Osmanlı toplumu ve tarihi üzerinde, "Batılı eğitimin toplam etkisi hakkında tam ve sağlam bir değer yargısına varabilmek için biyografik politik, kültürel ve istatistiksel çalışmalar henüz tam ve yeterli değildir." (Davison, 1987, s. 1044) Bu konuda gerçekleştirilecek biyografi çalışmaları, konu olan aydınların "gördükleri eğitim ve ulaştıkları makamların karşılaştırılması, Osmanlı imparatorluğunun Batılılaşmaya doğru işleyişini olduğu kadar, toplumsal ve siyasal bölünmenin nedenlerini (...)" (Davison, Aynı) de aydınlatabilecektir.

SÖNÜÇ

Türkiye'de eğitim, Batılılaşmayı siyasal alandan kültürel alana çeken temel kurumların başında yer alır. O nedenle özellikle Tanzimat dönemi ve sonrasında gelişen Batılılaşma çabalarında 'asli görevi eğitim' olan aydınların katkıları önemli ölçüde araştırma ve inceleme konusu yapılmadıkça bu sürecin aydınlatılması güçleşecektir.

Batılılaşmanın eğitim kanadını meydana getiren bu aydınların ortak özelliği zamanla devlet hizmetlerinde değişen görevlerine rağmen her durumda eğitimciliklerini ve eğitimci amaçlarını korumuş olmalarıdır. Denilebilir ki onlar, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Paris elçiliğindeki şifahi görev talimatında yer alan 'eğitim ve bilimdeki batılı gelişmeleri' izleyen ve buldukları konum ve koşullarda bu izlenimlerini hayata geçirmeye çalışan kişilerdir.

Kimdir bu aydınlar? Tek tek isimler üzerinde durmaktan çok bu kişilerin eğitim işinin hükümet örgütü içinde yer almasından yani bakanlık düzeyine getirilmesiyle başlayan çabalar içinde ortaya çıkan ve

Cumhuriyet'e gelinceye kadar bu örgütün başta bakanlık olmak üzere değişik kademelerinde görev yapan insanlar olduğu söylenebilir. Bu aşamada bazı isimlerden sözedilebilir: Ahmet Kemal Paşa (1808-1888), Abdurrahman Sami Paşa (1813-1878), Saffet Paşa (1814-1883), Ziya Paşa (1825-1830), Namık Kemal (1840-1888), Ali Suavi (1839-1878), Münif Paşa (1830-1910), Selim Sabit Efendi (1829-1910), Mehmet Said Paşa (1838-1914), Ahmet Mithat Efendi (1844-1913), Ahmed Rıza Bey (1859-1930), Emrullah Efendi (1858-1914), Satı Bey (1880-1968), Tevfik Fikret (18/7-1915), Edhem Nijat (1882-1921), Ziya Gökalp (1876-1924)...

Cumhuriyet öncesinde, Tanzimat, 1. Meşrutiyet ve ikinci Meşrutiyet dönemlerinde yaşayan bu aydınların yöneldikleri hedefler açısından da belirgin bir ortak düşünüş ve uygulamalara sahip oldukları söylenebilir. Dışa kapalı bir toplumun bütün dikkat ve duyarlılığı ile gelişmelere açılmasının biricik yolu insanların kendi dışındaki gelişme ve olayları izleyebilecek düzeye getirilmeleriyle mümkündür. Toplumda istenen bu sonuçlar eğitimle sağlanabilir. Eğitimin kendinden beklenen böyle bir sonucu gerçekleştirmesi ise gerek örgütsel (teşkilat) olarak gerekse yöntem olarak batılı tarzda biçimlenmesi ile mümkündür. Batılılaşmanın eğitim kanadında yer alan aydınların öncelikle eğitimin bu iki boyutu üzerinde kafa yordukları görülmektedir: **Eğitimde teşkilatlanma ve öğretim yöntemlerinde yenileşme.**

Bu aydınların siyasal etkileri de eğitim ve kültürde inandıkları düşünce ve ilkelerin hayata geçirilmesi çabalarının hükümetler planındaki sonuçlarıyla ilgilidir. Basılı kültür ürünlerinin artırılması, öğretmen sorunlarına çözüm önerileri, yeni düşünce ve sistemlerin entellektüel bir güç ve cesaretle ülkeye aktarılması çabaları bu çerçevede zikredilebilir. Özellikle bu sonuncusu yenileşme, çağdaşlaşma ve Batılılaşma sürecinde eğitimin ve eğitimcilerin ağırlığını öne çıkaran bir etkinlik alanıdır. Tek tek *eğitimcilerin düşünce ve etkinliklerin birer monografi bütünlüğü içinde araştırılması dönemin sosyolojisini ortaya koyacak niteliktedir* görüşü bu çerçevede anlaşılmalıdır.

Kaynakça

- Adıvar, Adnan: *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: 1943, 168 s.
- Akçura, Yusuf: *Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul: 1978, 253 s.
- Akinci, Gündüz: *Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859), Başlangıç Dönemi*, Ankara: 1973, 83 s.
- Akyüz, Yahya: *Türk Eğitimin Tarihi, Başlangıçtan 1988'e*, Ankara: 1989, 543+Ek.

- Baysal, Jale:** *Müteferrika'dan I. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul: 1968, 80 s.
- Davison, H. Roderic:** "Osmanlı Türkiyesi'nde Batılı Eğitim", Çev. M. Seyitzdanhoğlu, *Belleten*, C. LI, S. 200, Ağustos 1987, s. 1032-1044.
- Doğan, İsmail:** "Batılılaşmanın Eğitim Kanadında Bir Modernist Aydın: M. Tahir Münif Paşa ve Eğitimci Kişiliği", Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Başkanlığı'nın Düzenlediği Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumuna Sunulan Bildiri, Aralık 1989. Sempozyum Bildirileri Basıldı.
- Ebuzziya Tefvik.** "Münif Paşa", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 10 Şubat 1910, S. 253, s. 1-2.
- Engelhardt, Edouard:** *La Turquie et le Tanzimat*, Paris: Catillon 1882-1884, 2 vols.
- Gerçek, S. Nüzhet:** *Türk Matbaacılığı, İkiyüzcüncü Sene-i Devriyesi Münasebetiyle*, İstanbul: 1928, 92 s.
- Gökberk, Macit:** *Felsefe Tarihi*, İstanbul: 1974, 503 s.
- Işın, Ekrem:** "Osmanlı Bilim Tarihi: Münif Paşa ve Mecmua-i Fünun", *Tarih ve Toplum*, İstanbul: 1985, S. 11, s. 61-66.
- Ihsanoğlu, Ekmeleddin:** "Osmanlı Devletinde 19. yy'da Bilimin Girişi Din-Bilim İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme", *Toplum ve Bilim*, 29/30 Bahar-Yaz 1985, s. 79-102.
- Jeltyakov, A.D.:** *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın, Matbaacılığın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, Ankara: 1979 (?), 173 s.
- Koçu, R. Ekrem:** *İstanbul Tulumbacıları*, İstanbul: 1981, 503 s.
- Mahmut Cevat.** *Maarif-i Umumiye Nezareti, Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul: 1338 (1922) 524 s.
- Münif (Paşa):** "Harik-i İstanbul", *Mecmua-i Fünûn*, 1281, C. 3, s. 148-156.
- Ortaylı, İlber:** *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: 1983, 208 s.
- Pacha, İbrahim:** *Tacryr Ou Relation De Mohammed Effendi*, Par Ali Suavi, Paris: Imprimerie de Victor Goupy 1872, 102 s.
- Sayılı, Aydın:** "Ortaçağ İslami Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri", *Araştırma Dergisi*, Ankara: 1963, C. 1, s. 5-69.
- . "Bilim, Kültür ve Uygarlık Tarihi Açısından Tarihimiz", *Türk Bilim Politikası* 1983-2003, Ankara: 1983, s. 7-25.
- Safa, Peyami:** *Türk İnkılabına Bakışlar*, İstanbul: 1959.
- Tanpınar, A. Hamdi:** *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 1982, 639 s.
- Toynbee, Arnold:** *Medeniyet Yargılanıyor*, Türkçesi: Ufuk Uyan, İstanbul: 1980, 245 s.
- Turhan, Mümtaz:** *Kültür Değişmeleri*, İst. 1972, 298 s.
- Unat, F. Reşit:** *Türk Millî Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara: MEB., 1964, 160 s.
- Ülken, H. Ziya:** *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: 1979, 496 s.

AİLE

Yazan: Namık KEMAL* Sadeleştiren: Yrd. Doç. Dr. İsmail DOĞAN**

Bizde herkesin aile malumatından pek çok bir fikir hasıl etmek için orta halli bir efendinin hanesine girilse meydana gelen duruma ibret gözüyle bakılsa acaba ne görülür? Tabiatıyla gözönüne ilk önce ailenin pederi (babası, aile reisi) tesadüf eder. Onun muamelatına layıkıyla dikkat edildiğinde görülür ki vaktiyle çocukmuş. Her türlü havayic ve lezâiz (ihtiyaç ve hazlarını) hazırlayacak bir dadı veya beslemesi varmış ta her belasını çekermiş. Yıllar geçmiş, çağı gelince evlendirilmiş. Dadı gitmiş yerine bacı gelmiş. Efendinin münasebetli münasebetsiz ne kadar arzusu var ise velevki bir kaç gece uykusuzluğu, bir kaç gün hastalığı, bin türlü beden ızdırabı, ruh azabı mucib olsun hanım onların cümlesini yerine getirmedikçe boğazından rahatça bir lokma geçmek ihtimali yoktur.

Efendi çocukluğunda mesela bir de kedi beslemiş, enikle (köpek yavrusu) eğlenirmiş. Evlilikten sonra gitmiş, yerine bir-iki çocuk gelmiş. Önceleri kedisine yaptığı gibi şimdide terbiye adı altında kendisinin ne kadar özlem ve hevesi varsa çocuklarının düşünce ve davranışlarına aşılamağa çalışmaktadır.

Hanım ise altı-yedi yaşında iken kendisini vâsisi besler vâsisi giydirirmiş. Onbeş-onaltı yaşına girince vâsi bertaraf olmuş yerine bir zevce (koca) gelmiş -vakti olsun olmasın- hanımın eğer bir gün sekiz türlü sebze ve içki ile midasını bozmaz ve iki düğünde bir kat giysi giydirip de akran ve emsali arasında mahcup bırakır ve zînet namıyla o güzel başına bağlamak için bir kaç okka taş ve kalay parçası tedarik eylemez ise zevciyyet (kocahk) ve helki de insaniyetten çıkmış hükmünü alır.

Hanımın da çocukluğunda bir sevgili bebeği var imiş. Evlilikten sonra bebek gitmiş yerine bir kız gelmiş. O da büyümüş. Bebek nasıl hanım efendinin emrettiği yerde yatmağa mecbur ise kız da öylece ha-

* Namık Kemal, "Aile", *İbret Gazetesi*, 19 Teşrinisani 1288, 18 Ramazan 1289 (1862), Sayı: 56, s. 1-2.

** A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi ESTT Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

nım efendinin arzu ettiği beyin koynuna girmekte âmâde olmuş. Nihayet teverrüm (verem) etmiş. Bîçare kah ettiğini ve kah cenab-ı hakkın mücazatını düşünerek iki elini böğrüne koymuş. Rahat döşeginin etrafını hazin hazin dolaşır durur. Yahut kız o kadar içli bulunmaz kocasının kahrını bir çeker iki çeker nihayet iş mahkemeye dayanır. Eğer arada bir de çocuk bulunursa nikah nafaka kavgaları iki sevgilinin ömrüne yeter.

Mahdum beyler (çocuklar) ise bu aile sıkıntısına her türlü hıfz-ı hayat sebeplerinden mahrum oldukları halde gelmişler. Kapısı açık olan dünya misafirhanesinin yemek sofrasına konmuşlar: yerler, içerler, gezler ve eğlenirler. Geçimlerini temin eden babaya hazine başkanı, çocuk terbiyesi ve ev idaresi ile görevli olan anneye ise kâhya kadın muamelesi yapılmaktadır. Sonuç itibariyle bir gün ailenin en büyüğü hayattan göçer. Miras olarak kalan bir kaç parça mal ve mülkü ise bir türlü paylaşamazlar. Onlar bir taraftan yaka paça mahkeme mahkeme dolaşırken sonuçta iki adamın fenasıyla koca bir aile perişan olur gider.

Böyle bir ailenin baline ibret nazarıyla bakanlar için aile büyükleri hala bir çocuk, fakat irileşmiş birer çocuk; küçükleri ise hala cenin ve fakat anne rahminden düşmüş gibi görünmektedir.

Ey hayırsız koca! Evinde bir arkadaş (eş) peyda olmuş, niçin ailenin bütün yük ve meşakkatini o zavallıya yüklersin?

Ey zavallı baba! neden bir insan olarak dünyaya ömür hatırası ve hayatın sonucu olan çocuklarının yalnız bir hayvan eğiticisi gibi kaşının gözünün oynamasından fikri tasavvurları, ve gönül zenginliğini öğrenmeleri uğruna bütün zamanını harcarsın? Ey ev sahibi: Sana hanende eşinle, evladınla sıhhatinle ve rahatınla geçinmek nimeti ve gençliğinde hüsn-i cemel ve yaşını aldıktan sonra evlad-ı ıyâl zireti yetişmez ki iki lokma veya dört arşın bez parçasının daima bir ıstırap ve mücadeleyi gerektirir, sen de gerek kendine ve gerekse yanında olanlara nimeti zehir edersin?

Ey bahtsız anne! derdin ne ki daha vücudundan ayrıldığına teesüf edecek kadar müptela olduğun ciğerpareni kendi istediğin ve onun istediği bir ecnebinin yabancı yatağına vermek için yer aramanı pamuk şiltelerden kara topraklara tahvil etmeğe sebep olursun? Yahut babasının yanında halinden sözetmeğe utanan senin gönlünün en aziz varlığının sırrını açıklamağa mecbur edersin?

Ey insafsız evlat! Sen vücudunun müsaadesi, gençliğinin kuvveti ile vaktinde hiç hicap etmemişsin ki bütün zamanını gönlünü eğlendirmeğe

sarfedersin de ailenin bütün geçim meşakkatini babanın ağrımış başına ve hükülmüş boynuna bırakırsın?

Ey müriüvetsiz birader! Dünyaya geldiğin zaman validenin rahmini, sütünü kemal-i kanaatla taksime razı olduğun kardeşinle hanenin taşını, duvarını, dükkanın mülkünü, iradını neden paylaşamadın ki biçare canı gibi hükümet konaklarında sürükleyerek hem onu hem de kendini hem de insaniyetini rezil edersin?

Başka yerlerde başka ülkelerde kocalar görüyoruz ki karılarını ruhunun yarısı kabul eder. Kendisinin her türlü sıkıntı ve mutluluğuna ortak ettiği gibi, kendi de eşinin her çeşit sıkıntı ve mutluluğuna ortak olmaktadır.

Babalar görürüz ki kendi düşüncesi çevresinde evladını tutmak, mahkum etmek şöyle dursun kendi fikir ve kültürünün erişemediği yüksekliğe ve ileri düzeye evladı ulaşamadığı sürece gönlü rahat etmez. *Onun en büyük masrafı oğlunun terbiye ve eğitimidir.* Babanın bu uğurda harcamaktan çekinmediği şey paradır. *Kendi kültür ve düşüncesini aşan bir evlat, bir halef görmeden vefat ederse dünyadan gözü açık gider.* Kendisinin bir fikri yetişmiş evladının fikrinden daha doğru çıkarsa utancından kanterlere batar. Evladını yaşlandığında gözleri görmez hale geldiğinde elinden tutup götürsün diye beslemez. Öğrenim sona erdiğinde zihnen bir gerilemeğe ve tek boyutlu (inhisara mecbur) düşünmeğe başladığında tarik-ı terakkide (ilerleme yolunda) kendine rehber olması için büyütüp yetiştirir, İstikbalin ikbalini bilir. Halkının her suretle kemaline çalışır.

Kadınlar görüyoruz ki kocalarını iz'ac (rahatsız) ederse ancak evladının bazı kusurlarını affettirmek için eder. Elbisesini, tezyinatını kocasının kanaatından hicap ederek tedarik eder. Kendisi kocasının muhabbet ve müriüvetinden hicap ederek kabul eder.

Valideler görüyoruz ki evladı bir dakika gülmezse kendi bir saat ağlar? Evladı bir saat ağlarsa kendi bir ay hastalanır. Evladı bir ay hastalırsa kendi bir yıllık ömrünü kaybeder. Kendi gönlünü evladına esir eder. Evladının gönlünü irtibat edecek yer aramakta padişahlardan daha fazla istek gösterir. Evladını insan etmek için kendinin türlü mücahedat ile mülk-i hasletinde bulunmağa çalışır. Evladını canından ayırmaz ki o başka bir şey istesin kendi başka bir şey istesin.

Çocuklar görüyoruz ki anne ve babasının değil saçlarından bir telini dünya nimetlerine belki cevher-i canına değişmez. Anne babasının gö-nüllerinde bu geçici dünyanın mutluluk ve teselli penceresi olur. Düşün-

celerine çeşitli tecrübe ve anlayışlarla ufuklar açar. Bedenlerine gençlik kadar dayanma gücü verir. Ailenin ne kadar güçlüğü, sıkıntısı varsa büyük bir çaba ve gurur ile yerine getirmeye, çözmeye çalışır. Akra-basının görür gözü tutar eli olur.

Kardeşler (biraderler) vardır ki, kendilerinin ve kendilerinden olan çocukların dünyada ortak neleri varsa tümüyle ortaktırlar. Gelecekte haneye sahip olmak için (mirasta) birbirine bir kere eğri bakmazlar. Mutluluk ve bahtiyarlık bu türlü aileler içindir. Hayat böyle yaşamağa değer. İnsaniyet bu insanlar içindir.

Biz ne zamana kadar şairlerin mevc (dalga) ve kenar teşbihi gibi akrabamızla daima bir yerde bulunduğumuz halde daima halen ve fikren birbirimizden şikayetçi olacağız? Ne zaman erkekler haremimi dövcek? Ne zamana kadar kadınlar kocasını yaşmak, ferace ısrarlarıyla kocalarını sabahlara kadar uykusuz bırakacak? Ne zamana kadar babalar oğullarının mutlaka kendileri gibi olmalarını veyahut mesela kendi mahalle imamı iken oğlu doktor olmak isterse ayıbını kara toprak örtmesini isteyecek? Ne zamana kadar anneler kızlarını satılacak meta (nesne) gibi yıllarca her gün bir esirci bakırlı görücünün önünde arzı endam ettirdikten sonra hediyecek cariye gibi bir kerecik rızasını sormağa bile tenezzül etmeksizin kendi beğendiği bir adamın eline teslim edecek? Ne zamana kadar oğullar varlık nedenleri olan anne ve babalarının kah hiddetinden, kah hevesizliğinden kah kıskançlığından bahsederek ölümlerini dört gözle bekleyecek bir arzu içinde olacaklar? Ne zamana kadar biraderler, hemşireler (kızkardeşler), kayıncıvaldeler manfaat için, nahvet (kibir, gurur) için, inat için, zevzeklik için birbirinin etini kemiğini yemeğe, kanını içmeğe çalışacak? Ne zamana kadar yalnız içimizde biri doğarsa sevineceğiz? Doğanlardan biri ölürse ağlayacağız? Sağ kalanlar mâdem'l-hayat birbirimizi iz'ac (rahatsız) edip duracak?

İnsanı peder hasıl eder, kâbile (aile) doğurtur, anne besler. Fakat cümleyi yaratan 'feyyaz-ı kerime'dir ki, zatına ibadet, sun'una marifet, dinine hizmet, ibadına şefkat irâde ediyor.

İnsan bir memlekette bulunur fakat medar-ı saadeti odalarımızda yakmak için İngiltere'den buralara kömür, hastalarımıza deva için bahr-i muhit adalarından İstanbul'a kınakına getirilmesine sebep olan insaniyettir ki, insanlar arasında kardeşlik ve her biri diğerlerinin maddi ve manevi ihtiyaçlarına yardım için hazırdırlar. İnsan bir hanede (evde, aile ortamında) kendi ailesinin istiklal ve rahatına kefil olmakta, oysa bir de vatan vardır ki bizden vatan evlatlarının çoğalması ve terbiyesi (eği-

timi) ile istiklal ve rahatının korunması konusunda hizmet beklemektedir.

Şimdi bir ilahi ibadete bedel babamıza isyan mı edeceğiz? Hizmeti, din ve ailemize hizmet etmekten ibaret mi bileceğiz? Marifet-i sun' için sila-i rahm hususunda olan gafletimizi mi arzedeceğiz. Kullara şefkat yerine mirası kendimize intikal edenlerin ölümünü temenni ile mi meşgul olacağız?

Kardeşlik ve insanlığı, kardeşlerimizi bir kaç kuruş karşılığında zaptiyeye vermekle mi öğreneceğiz? *İnsanlığa bu türlü aileler teşkiliyle mi yardımcı olacağız?*

Vatan evlatlarının çoğalmasına çocuklarımızı daha anne rahminde öldürmekle ve doğanlarını körükçüoğlu macunu veya afyon şurubu ile zehirlemekle vücutlarımızı müskirat denilen zehr-i müzmin ile helak eylemeye mi hizmet edeceğiz? *Çocuklarımızın terbiye ve eğitimini daha kendi evladımızın hakkını öğrenmemekle mi başaracağız? Kendi bağımsızlığımızı bir kaç kusura feda etmekle mi vatanın bağımsızlığını koruyacağız? Kendi hanelerimizin rahatını bozarak mı vatanın rahat ve huzuruna yardımcı olacağız?*

Bir memleketin evleri bir evin odalarına benzer. Her odasında devamlı bir nefret, hergün bir kavga olan evlerde rahat mı olur? Huzur mu kalır? dirlik düzenlik mi kalır? Mutluluk mu meydana gelir?

İntibah! intibah! ki, içinde bulunduğumuz gemiyi ardi arası kesilmeyen düzensiz hareketlerle tehlikeli bir girdaba yuvarlamaktayız, sonra da tutmuş rüzgara kabahati bulmaktayız.